

**Felvilágosodás és nemzeti mozgalom
Kelet-Európában**

**The Enlightenment and the National Movement
in East Europe**

The philosophical movement of the Enlightenment exerted a great influence on the process in which East European peoples and empires transformed into nations. This effect became manifest in different ways in incomplete and complete societies. However, its presence can be attributed to the fact that the Power tried to find access to its subjects by means of the spreading national language.

A felvilágosodást a 18. századdal szoktuk összekötni, bár az előző század végén már mutatkoztak első jelei. Olyan szellemi áramlat, ideológia gyanánt, amely bizonyos vonatkozásokban mind a mai napig hat – vagy jó volna, ha csakugyan hatna. Érdemben, ahogy Kant akkor megfogalmazta, az ember bátorsága volt arra, hogy az ész fényében mindent megtudjon önmagáról és a világról. Ez nagyon lényeges mozzanat volt, a racionális gondolkodásé, amelyet kibontakoztatott, s ami ma is hat, vagy hathatna.

Fogalmilag sok más jelenség, képzet is beletartozott a korabeli felvilágosodásba, ahogy akkor az emberek elgondolták. Persze – az emberek legfeljebb öt százaléká volt olyan, aki ilyen kérdéseken akkor elgondolkodott, csakhogy ezek nemcsak az akkori írókból, szellemi emberekből, zurnalisztákból verbuválódtak, hanem a kormányzati személyiségekből is, nemegyszer egészen fel az uralkodóig.

A felvilágosodás egyik jelszava az Ember volt, így, nagybetűvel, vagyis az ember általában, minden különösebb etnikai jegy nélkül. Ezeket a felvilágosodás nagy mozgatói nem sokra becsülték, ha ugyan egyáltalában látókörükbe engedték. Az Ember tehát, minden külön értelmezés nélkül. Pontosabban: így gondolták, éppen az az öt százalék. És nem vették észre, hogy az absztrakt Ember – a fehér bőrű ember. Nagy divatja volt persze ekkor a Távol-Keletnek, a kínaiaknak, a „jó vadembernek”, aki éppen azért jó, mert még nem rontotta meg a civilizáció. De akárhogy is nézzük, a kínainak vagy a jó vadembernek azért már nem jutott hely abban a társadalomban, amelyről ez az öt százalék elmélt.

Hozzá tartozik a felvilágosodáshoz képviselőinek hallatlan optimizmusa. A nagy természettudományos felfedezések az előző században születtek ugyan, de híruk ekkor jutott el ehhez az öt százalékhoz, és ők maradéktalanul csodálták ezeket a felfedezéseket. Már akkor is úgy tűnt, hogy most már mindent tudunk a természetről, tetszésünk szerint szolgálatunkba hajthatjuk. (Lám, milyen messze világitott a felvilágosodás: a 20. századi nagy természetátalakító tervek megvalósítását, azok kártevéseit még most is nyögjük.) Ez az optimizmus táplálta a hitet is, hogy csak mindenkinek el kell magyarázni, mi az ésszerű, akkor ezt mindenki meg is érti, elfogadja, ennek megfelelően cselekszik egész életében, és így eljutunk, az ész alapján, az ész (vagy inkább az Ész) társadalmáig, amelyben már semmi probléma sem lesz. (Idősebb olvasók még emlékezhetnek rá, mennyire kellett ebben a problémák nélküli társadalomban hinni, még ha – bevallottan – egyelőre

nem is áll rendelkezésünkre. De fényes eljövetele – úgymond – csak idő és néhány erőfeszítés kérdése.)

A jelenkori szemlélődő számára manapság úgy tűnik – ha egyáltalában tudomást vesz a felvilágosodásról – hogy az valamiféle egységes áramlat lehetett. Aki csak valamelyest is foglalkozott a kérdéssel, persze jól tudja, hogy erről szó sincs. A lehető legellentéte-sebb gondolatok is megfértek a felvilágosodáson belül (képviselőik persze annál kevésbé). De sok más egyébtől eltekintve bizonyos „nemzeti” különbségek is felfedezhetők. Az alapokat voltaképpen az angolok rakták le; filozófusok és közgazdászok, maga Voltaire is tőlük tanult angliai tartózkodása során. Csakhogy ami azután ennek a bizonyos öt százaléknak az Európáját elárasztotta, az már csakugyan elsőrendűen a francia felvilágo-sodás eszmerendszere volt. (Persze ebben lelhetők fel a legnagyobb ellentétek is.) Egé-szében mégis ez a francia felvilágosodás, amelyért az öt százalék lelkesült, mai szemmel nézve is eléggé radikális alakot öltött számos képviselőjében, mert Rousseau és Voltaire sokkal több emberre hatott az öt százalékon belül, mint Montesquieu.

A radikális francia mellett volt egy sokkal illedelmesebb, erősen protestáns ízű német felvilágosodás is, amely persze ugyancsak felnézett a francia változatra, ám ez nem aka-dályozta meg e jókora radikalizmus lecsökkentésében. A német felvilágosodás az ész mindenekfölött-valóságát jó német alapossággal igyekezett aprópénzre váltani, és a ka-rácsonyi prédikáció alkalmából a lelkes tiszteletesek az istállózó állattartás előnyeiről szónokoltak. Voltak persze radikális német gondolkodók is, csakhogy azoknak a művei akkoriban nem jutottak el az olvasóközönséghez.

A radikális francia és a mérsékelt német felvilágosodás mellett létezett még egyfajta olasz felvilágosodás is. Közülük a történetkutatót, Muratorit szokták emlegetni, vagy a jogász Beccariát. Ennek az olasz felvilágosodásnak volt némi katolikus felhangja is. Az olasz változat számunkra a most tárgyalandó összefüggésben nem érdekes, mert érdem-ben Kelet-Európában nem hatott, csak az előbbi kettő, Igaz, hogy Nagy Katalin alaposan felhasználta éppen Beccariát is törvényelőkészítő munkája során, de ez az ő egyéni ügye volt. Az olasz felvilágosodásért lelkesedők száma még a „szülőföldön” sem érte el azt a bizonyos öt százalékot.

Mielőtt felvetnénk a tulajdonképpeni kérdést, hogyan lesz az Embert a középpontba állító felvilágosodásból nemzeti mozgalom, egy pillantást kell vetni a 18. század régi Ke-let-Európájára, hogy kiderüljön: milyen keretek között éltek az itteni etnikumok, ame-lyekből majd nemzetek lesznek néhány évtizeden belül.

Ezek az itt élő népek ebben az időpontban három nagy birodalom – a Habsburg, az orosz és az oszmán birodalom – keretei között helyezkedtek el. Voltaképpen van még egy negyedik is, a lengyel–litván állam, csakhogy ezt éppen ebben a második fél évszázad-ban osztották fel részlegesen, majd végül teljesen. Ezért ezzel a változással és a lengye-lekkel majd még külön kell néhány mondat erejéig foglalkoznunk.

Mіндеgyiküknek alapvető jellemvonása, és ez alól a lengyel–litván állam sem kivétel, hogy etnikai szempontból igen tarka összetételű, sokféle etnikum él ezekben együtt, és ehhez még hozzátartozik az a körülmény is, hogy nem egymás mellett, hanem etnikailag igen vegyesen, összekeverve élnek. A városi lakos más etnikumhoz tartozik, mint a kö-rnyék parasztja, és netán a földesúr, ha van ilyen (nem mindenhol van!), megint másik et-nikumhoz tartozik.

Ez azonban még egyelőre csak másod- vagy harmadrangú különbség, mert ekkor és itt, a hagyományos társadalomban az etnikai különbségek még nem játszanak alapvető sze-repet. Sokkal alapvetőbbek a társadalmi különbségek, hogy valaki a földesurak, vagyis arisztokraták és nemesek vagy a parasztság, vagyis zömmel a jobbágy-ság (de messzeme-

nően nem minden paraszt jobbágy!), vagy a városi polgár osztályába tartozik. És persze, amiről többnyire meg szoktak feledkezni, létezett még az értelmiség: ebbe a csoportba jórészt papok tartoznak, meg állami hivatalnokok, de olykor a modern értelmiségi foglalkozások egyéb képviselői is felbukkannak, inkább egyéni kivételként persze.

A társadalmi különbségek egy másfajta elkülönülést jelentenek, mint az etnikai különbségek. Külön-külön is lehetne ezeket vizsgálni, egymásra való vonatkoztatás nélkül. Csakhogy ezzel egyáltalában nem kerülnénk közelebb az itteni etnikumok sajátos helyzetének megismeréséig. A két mozzanatot, a két szempontot ugyanis össze kell vetni egymással, egyszerre vizsgálni mindkettőt az egyes etnikumoknál. És akkor kiderül, hogy nagy általánosítással, számos fontos részletet teljesen elhanyagolva, tehát a tényleges helyzetet mégiscsak valahol meghamisítva két nagy csoportra oszthatjuk ezeket az etnikumokat. Az egyikbe tartoznak azok, amelyeknek, mondhatnánk, teljes társadalmi struktúrájuk van, tehát van nemessége, parasztsága, polgársága és értelmisége; és azok, amelyeknél nincs meg ez a teljes társadalmi struktúra. Érdemben itt egy fontos különbség van: van-e az illető etnikumnak saját feudális jellegű elitje, magyarán nemessége, vagy nincs. Akad persze olyan etnikum is, amelyik más vonatkozásban is csonka, mert nincs vagy alig van városi polgársága. Értelmiségről természetesen minden etnikum esetében beszélhetünk, mert papjai mindegyiknek vannak. A lényeges különbséget mégis a feudális elit megléte vagy hiánya mutatja. Ez azért alapvető, mert ez a feudális elit „csinálta” érdemben az egyes etnikumok történetét, ez szerepelt politikai síkon, ahol voltak megfelelő fórumok a politikai megnyilvánulásokra. Mondhatnánk azt is, hogy ezekről az etnikumokról tudtak a soknemzetiségű birodalmak vezetői, felső szintű irányítói, ezeknek a létét vették tudomásul. Már csak azért is, mert ezeknek a feudális eliteknek voltak meg a megfelelő politikai fórumai. Ez persze csak a Habsburg-birodalomban volt így, meg a lengyel–litván államban, amíg létezett, sőt a balti területeken is, amelyek nagyjából ekkor váltottak át svéd (vagy német) uralomról oroszra. Az egyszerűség kedvéért az első típust, a teljes társadalommal rendelkezőt nemesi etnikumnak nevezném, a másikat pedig nem nemesinek. Természetesen ez távolról sem jelent valamiféle értékítéletet, hogy az egyik nemesebb, vagyis előkelőbb, jobb, pozitívabb stb. a másiknál. Egyszerűen a kétféle társadalmi képletnek rövid elnevezéséről van itt szó. Ugyanezzel az erővel beszélhetnénk A vagy B típusú etnikumokról, vagy nevezhetnénk az egyiket alfának, a másikat meg bétának vagy akár omegának. Úgy tűnik, hogy a „nemesi” vagy „nem nemesi” jelző talán könnyebben megjegyezhető, mert valamilyen formában utal is a két típus lényeges különbségére.

A három (vagy négy) birodalom közül kettőben, a Habsburgban és az oroszban a 18. század második felében az az államforma uralkodott, amelyet már a kortársak felvilágosult despotizmusnak, a későbbi történetírás inkább (bizonyos tisztességtudással) felvilágosult abszolutizmusnak nevezett. A rendszer lényege: az államot, vagyis a birodalmat reformokkal fejleszteni, hogy azt elsőrendűen katonai téren az egyéb (gazdaságilag fejlettebb) nyugati államokkal azonos színvonalra emelje. Hozzá tartozott a reformokhoz a lakosság számának növelése betelepítésekkel, a gazdasági élet fejlesztése, az iparé, manufaktúrák szervezése révén, de a mezőgazdaságé is, hiszen a lakosságot el kellett látni élelmiszerekkel. A fejlesztéshez hozzátartozott a 18. század elején Angliában és Hollandiában meginduló mezőgazdasági forradalom eredményeinek az átvétele, legalábbis az erre irányuló kísérlet, új növényi kultúrák bevezetése, új termelési módszerek meghonosítása. A felvilágosult abszolutizmus elvileg rendezte volna a parasztság sorsát is, ez azonban csak a Habsburg-birodalomban történt meg a Mária Terézia-féle úrbéri reformokkal – ezeket a birodalom majdnem minden tartományában bevezették. Lényegük az eddig ma-

gánjogi jellegű földesúr–jobbágy-viszony közjogivá emelése, a paraszti szolgáltatások mértékének és a parasztoknak járó birtok nagyságának megállapítása az állam részéről. Oroszországban ez a nemesség ellenállása miatt nem sikerült.

A mezőgazdasági reformok bevezetése, az új természetési módszerek elterjesztése szükségessé tette, hogy a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztsághoz a parasztok számára is érthető nyelven forduljanak. A hatóságok részéről ez egyértelműen racionális lépés volt. Az egyes birodalmakban léteztek ugyan olyan koinék, olyan nyelvek, amelyekben a lakosság jelentős része tudott kommunikálni, a Habsburg-birodalomban ez a német volt, az oroszban természetesen az orosz, a lengyel–litván államban (ameddig fennállt) a lengyel, az oszmán birodalomban viszont korántsem a török, hanem a görög. Ezek a nyelvek azonban mégsem voltak alkalmasak az új földművelési módszerek elterjesztésére, megtanítására. A kelet-európai birodalmakban éppen az uralkodó rendszer lényegéből fakadóan a központ egyre növekvő számú rendeletet adott ki az emberek mindennapi életének minél szorosabb befolyásolására és személyi adataik nyilvántartására. A rendeleteket a templomokban a papok magyarázták el, a városokban a század utolsó évtizedeiben falragaszok is léteztek már, a lakosság nagy többsége ugyan írástudatlan volt, de mindig akadt valaki, aki képes volt felolvasni a rendeleteket. Hangsúlyozzuk, mindez az Ész sugallta racionális rendelkezés volt, mindenfajta etnikai („nemzeti”) szándék nélkül.

Akárhogy is nézzük, az a nyelv, amelynek segítségével az államhatalom a saját reformjai érdekében közel akart férközni alattvalóihoz, az a nyelv volt, amelyet ma anyanyelv elnevezéssel tartunk számon. Az anyanyelv persze ekkoriban többnyire valamilyen helyi nyelvjárást vagy egy általában használatos nyelvet jelentett anélkül, hogy ennek a nyelvnek lett volna valamilyen szabályrendszere, nyelvtana, helyesírása. Hogy egy bennünket is érintő példát hozzunk: a Mária Terézia-féle úrbéri reform bevezetése során kiküldött biztosoknak 14 pontba foglalt kérdéseket kellett feltenniük a falusi lakosságnak. Ezeket a pontokat Magyarországon a latin, német és magyar mellett szlovákul is megfogalmazták és kinyomtatták. Horvátországban természetesen a latin és a német mellett horvátul is.

Itt került kapcsolatba az állami politika azokkal a mozgalmakkal, amelyeket a történetírás nemzeti újjászületés, nemzeti ébredés vagy nemzeti megújulás néven tart számon. Ezek a mozgalmak voltaképpen mindegyik etnikum esetében szűk körű értelmiségi kezdeményezések voltak, amelyek abból az elvont megfontolásból indultak ki, hogy a nemzet, amelyhez ők (a pár tucat értelmiségi) tartozik, most éppen alszik, de fel kell ébreszteni. („Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet” – Berzsenyi így verselt, igaz, kissé később, a következő század elején, de a Habsburg-birodalom más népei esetében is lehet hasonló verseket idézni, és már korábról is.) Egy kiváló mai cseh történész, Miroslav Hroch dolgozta ki az európai kis népek nemzeti mozgalmainak a három szakaszát, ezek közül az első éppen az, amelyikben még csak néhány tucat emberben tudatosodik a virtuális nemzethez való tartozás. Ez éppen elsősorban a birodalom nem nemesi etnikumainál van így, a szlovák Juraj Fándly, egy katolikus pap, éppen a nép ismereteinek, elsősorban mezőgazdasági ismereteinek a fejlesztése érdekében írt könyvet „Szorgalmas házi és földművelő gazda” címen, a nagyszombati egyetemen még Pázmány kora óta használatos helyi szlovák nyelvjárást alapján. Ugyanakkor ez a munka tipikusan a német ihletésű felvilágosodás egyik megnyilvánulása volt.

Az állami célok és a kialakulóban lévő mozgalom találkozását az tette lehetővé, hogy a nemzeti megújulási mozgalmaknak két alapvető problémája volt: a nemzeti (irodalmi) nyelv és a nemzeti történelem hiánya, illetve megteremtésének szükségessége. Ez a két mozzanat volt az, amely a mozgalom szélesebb körben történő elterjedésében, a nemzeti öntudat megteremtésében és meggyökereztetésében majd alapvető szerepet játszik a

19. század első felében. A felvilágosodás korabeli indulásában azonban csak az első elemnek volt érdemi szerepe, a történelem iránti érdeklődés később válik fontossá, ennek is voltak felvilágosodás-korabeli elemei, de a romantika sokkal több indítékot kínál majd.

Mindezek a mozzanatok elsősorban a Habsburg-birodalomban játszottak jelentős szerepet, legfőképpen azért, mert itt éltek jelentős lélekszámú nemesi és nem nemesi nemzetek.

A csehek valahol voltaképpen középpüth helyezkedtek el a nemesi és nem nemesi típus között, mert arisztokráciájuk a 18. század második felére nagyrészt elnémetesedett, a mi fogalmaink szerinti köznemesség pedig az ellenreformáció során eltűnt, mert a protestantizmushoz, ennek evangélikus vagy csehtestvéri formájához ragaszkodó nemeseknek nagyrészt emigrálniuk kellett, ha nem voltak hajlandók katolizálni. A cseheknek voltaképpen már a huszita korszak óta volt irodalmi nyelvük, amelyre a bibliai szövegeket lefordították. Most ez vált a mozgalom egyik éltetőjévé. 1793-ban hozták létre a prágai egyetemen a cseh nyelv tanszékét Josef Martin Pelcl vezetése alatt, ekkor kezdtek el cseh nyelven színdarabokat előadni Prágában, a Nostic grófok palotájában (az épület mindmáig áll). A cseh irodalmi nyelv kifejlesztése érdekében persze még sok volt a teendő. Itt játszott nagy szerepet egy jezsuita, Josef Dobrovský, aki a rend feloszlátása után egyes főnemesi családoknál dolgozott nevelőként. Ezek a családok voltaképpen a mecénás szerepét játszották az ő vonatkozásában. Dobrovský nemcsak a cseh nyelvtan megteremtésében vitt kiemelkedő szerepet, őt tekinthetjük a szlavisztika mint tudomány szak egyik alapítójának. Furcsa persze, hogy egy katolikus papban kell meglátnunk a felvilágosodás hatása alatt meginduló cseh mozgalom atyamesterét, de Dobrovský kétségtelenül a felvilágosodás tanítványa is volt. Ugyanakkor az sem érdektelen körülmény, hogy tudományos munkáit sorra német nyelven írta, mert véleménye szerint a cseh nyelv még erre nem volt alkalmas. Erre a feladatra majd a nyelvújítás teszi képessé, de ez már a következő század és egy új nemzedék munkálkodásának lesz az eredménye.

Hadd emlékeztessünk magyar vonatkozásban (hiszen a magyar a másik fontos nemesi etnikum a birodalomban) a bécsi testőrök működésére, akik egyértelműen éppen Mária Terézia védeneként a felvilágosodás eszméit Bécsben szinte első kézből kapták, persze alapvetően a mérsékelt német változatában. Csokonai ugyanakkor úgy fogalmaz, hogy „mint egy Rousseau Ermenonville-ben ember és polgár leszek”, tehát a francia változatról is volt fogalma, de a jakobinusokat már nem kívánta követni. Hogy a felvilágosodás teremtménye, azt a magyar irodalomtörténet-írás régóta bizonygatja, de mellékesen azt is, milyen szerepe volt a nemzeti öntudat megteremtésében.

A horvátoknál minden reformfolyamat valamivel később indult, mint a magyaroknál, bár Ruder Bošković zágrábi kanonok személyében már a század derekán akad híve náluk is a felvilágosodásnak. A horvátoknál is a nyelvkérdés került előtérbe igen hamar. A szerbekkel való, délszláv ihletésű együttműködés érdekében majd a 19. század elején fogadják el a szerb Vuk Stefanović Karadžić nyelvi reformját. Karadžić saját hercegovinai nyelvjárását tette meg a szerb irodalmi nyelv alapjává. Nagy lépés volt ez előre, mert addig az egyházban használatos óegyházi szláv mellett, amely jórészt már a latinhoz hasonló holt nyelv volt, irodalmi nyelvként az ún. szlavenoszerbet használták, amely voltaképpen a korabeli orosz nyelvre emlékeztet, számos, a népnyelvből vett szerb szóval. Ezen a nyelven írta Jovan Rajić négykötetes munkáját a horvátok, bolgárok, de főképp a szerbek történetéről, amely a mozgalom történeti megalapozásában is fontos szerephez jutott. A nagy mű első kiadásban 1762-ben jelent meg. Ezzel kapcsolatban fel kell persze hívni a figyelmet arra, hogy mindez a Habsburg-birodalomhoz tartozó, szerbek által lakott terü-

leten alakult ki, a Határőrvidéken, részben Dél-Magyarországon. Az oszmán uralom alatt álló szerb terület lakossága ebből kimaradt, hiszen ide a felvilágosodás semelyik formájában sem jutott el.

A szlovákoknál a század végén találkozunk az irodalmi nyelv megteremtésére irányuló első kísérlettel, Anton Bernolák kanonok (megint egy pap!) tevékenységével. Itt kell megjegyezni, hogy a szlovákok mintegy 70–80%-a katolikus volt, a 20–30% evangélikus. Nekik megvolt a saját irodalmi nyelvük, ugyanis a huszita korszak bibliafordításának a cseh nyelvét használták. Ez persze archaikus is volt, meg cseh is, tehát nem szlovák, Bernolák a számára otthonos nyugati szlovák nyelvjárás alapján dolgozott ki egy új irodalmi nyelvet, latinul megírta ennek nyelvtanát, és ötnyelvű (latin–német–magyar–cseh–szlovák) szótárában is ezt a nyelvet használta. (Későbbi idők buzgó történészei nem is késlekedtek ezt a magyar elemet szemére vetni és magyarón voltáról, vagyis a magyarokkal szembeni behódolásról értekezni.) A bernoláctinát a katolikus szlovákok jórészt elfogadták, a következő században egy Ján Hollý nevű katolikus pap (!) hosszú (és manapság persze már olvashatatlanul unalmas) eposzokat írt ezen a Bernolák-féle nyelven Svätoplukról és Cirillről meg Metódról.

A románok sajátos helyzetben voltak. A 14. század óta létezett két román állam, fejedelemség, Havaselve vagy Havasalföld (román nevén Țara românească, vagyis román ország) és Moldva, előbb magyar és lengyel függőségben, a törökök megjelenése után pedig az oszmán birodalom vazallus-fejedelemségei lettek. Teljes társadalmi struktúrát építettek ki. Csakhogy a rendi szervezet formái nélkül, nagyon elmaradt viszonyok között. Itt a felvilágosodásnak alig lehetett hatása. Más volt viszont a helyzet Erdélyben, ahol a 18. században a Habsburg-kormányzat elősegítette az ortodox románok csatlakozását a nyugati egyházhoz, az uniót, bőkezűen gondoskodott az unitus papság oktatásáról. Bécsben, sőt akárhányan Rómában tanultak, felfedezték, hogy nyelvük a latinból származik, épp úgy, mint a francia vagy az olasz. Az unitus papok közül hárman, Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai egy ideig a Budai Egyetemi Nyomda cenzorai voltak, Șincai később erdélyi arisztokrata családoknál nevelősködött. Részben nyelvészeti, részben történeti munkákat írtak, és bár ezek csak jóval később, a 19. század során jelentek meg nyomtatásban, már a maguk korában, tehát a 18–19. század fordulóján nagy szerepet játszottak a román nemzeti mozgalom kezdeteinél. Ők még meg voltak győződve a tiszta római származásról.

A Habsburg-birodalom szerbjeiről részben már esett szó a nyelv kanonizálása kapcsán. A szerb felvilágosodás számos képviselője magyarországi és bécsi diaszpórában élt, ott került a felvilágosodás hatása alá. Elvértve akadt köztük nem a Monarchia területéről, a Határőrvidékről való személy, mint Dositej Obradović, eredetileg ortodox szerzetes, az oszmán uralomhoz tartozó szerb területről, aki azonban otthagya kolostorát, bevándorolta Európa jó részét, és egyértelműen a felvilágosodás hatása alatt írta meg máig is élvezetes önéletírását. Ő azonban még Vuk Karadžić előtt működött, így a szlavenszerb nyelven írta munkáit. Végül a Habsburg-birodalmi területen, Dél-Magyarországon kötött ki, és egyéni, társak nélküli, de jelentős hatást gyakorolt a továbbiakban is a szerb mozgalomra.

Ha a szerbeknél nagy szerepet játszott a különböző európai országokba került diaszpóra, még inkább érvényes ez a görögökre. Nekik sem volt teljes társadalmuk, parasztok voltak és kereskedők, de az utóbbiak jelentős számban telepedtek meg a Habsburg-birodalomban, a pesti görögök jelenlétének mindmáig megvannak a nyomai. A szerbekhez hasonlóan elsősorban a Duna mentén telepedtek le, hiszen ez volt a fő kereskedelmi útvonal. De a másik vízi úton, vagyis a Földközi-tengeren még Marseilles-ig is eljutottak,

és egyéb nyugati városokban is voltak településeik. Mobilitásuk és fogékonyságuk révén gyorsan a felvilágosodás hatása alá kerültek. A 18. század utolsó évtizedében igen sok nyugati munkát, elsősorban franciát fordítottak le görögre. Amint azt már említettük, a Balkánon a görög volt a koiné, ezért ezek a fordítások egyéb balkáni etnikumok tagjaihoz is elkerültek és hatottak. Külön kell még azt is említeni, hogy a görögöknek ugyan nem volt saját arisztokráciájuk, de az oszmán birodalom államapparátusában, pontosabban a külügyi kapcsolatok intézményeinél gyakorlatilag csak ők voltak jelen, mert jól ismerték a fontosabb európai nyelveket is. Nemzeti öntudatukat nem is annyira az ókori görögség emléke formálta, azt a nyugat-európai lelkes görögbarátok sokkal jobban ismerték, mint ők maguk. Amiről viszont tudtak, az a középkori bizánci birodalom volt, Bizánc örökösének tekintették magukat, ezért a görög nemzeti mozgalom a kezdetektől fogva fellépett a bizánci birodalom feltámasztásának igényével, és ami ezzel egyet jelentett, az egész Balkán feletti uralom megragadásával.

Ahogy az oszmán birodalombeli szerbekre, úgy a bolgárookra sem volt érdemi hatással a felvilágosodás. A későbbi bolgár történetírás ugyan szívesen emlegette Paiszjij atya 1762-ben íródott (és több tucat kézírásos másolatban is fennmaradt) bolgár történetét mint a felvilágosodás hatásának lenyomatát, erről azonban nincs szó. A pártállami történetírás különösen erőteljesen magasztalta fel Paiszjijt mint a bolgár parasztság képviselőjét, aki önerővel (persze az egyik Athosz-hegyi szerb kolostorban) képzelte magát történetíróvá. Viszont az 1980-as évekre már kiderült, hogy gazdag kereskedőcsaládból származott. Középkori krónikákra emlékeztető rövid munkájában érdemben nincs nyoma a felvilágosodásnak. Az ortodox egyház különben sem rajongott az ilyen világias elképzelésekért.

Az albánok (vagy arnauták-arnóták, ahogyan akkoriban nevezték őket) ekkor még az oszmán birodalom leglelkesebb hívei és legmegbízhatóbb katonái voltak, valamiféle elszakadás gondolata fel sem merülhetett. A még a késő középkorban az oszmán hódítás elől elmenekülő és Dél-Itáliában letelepedett italo-albánok ugyan nem voltak a török birodalom lekötöztetettjei, de zömmel paraszti népesség lévén ekkoriban még nem kerültek érintkezésbe a felvilágosodással.

Ha sorra vesszük Kelet-Európa nem nemesi etnikumait vagy akár a nemesiek zömét is, a felvilágosodás utolsó évtizedeiben találkozunk náluk a nemzeti „ébredés” első jeleivel, és ezekben a társadalmakban megtaláljuk a felvilágosult gondolkör első jeleit. Viszont az orosz birodalomhoz tartozó nem nemesi népek, elsősorban a baltiak vagy az ukránok körében a kései 18. században még nem kezdődtek el a nemzeti mozgalmak. Még ha abból is indulunk ki – okkal –, hogy Kelet-Európában a felvilágosodás kora egy-két évtizeddel túlélte a francia forradalmat, ezek a nemzeti mozgalmak olyan későn indultak, hogy még valamiféle kései felvilágosodásról is alig lehet beszélni. Bizonyos mértékig még valóban a felvilágosodás hatását láthatjuk abban, hogy 1800 táján két ottani német evangélikus lelkész, Gottlieb Merkel és Garlieb Johann Petri jelentettek meg könyvet, természetesen németül, az észtek, illetve a lettek nyomorúságos helyzetéről, a későbbi mozgalmak majd ezekre is hivatkoznak mint ősökre, de azért ezt mégsem tekinthetjük a felvilágosodás mozgalmakra gyakorolt hatásának. Az elmondottak bizonyos értelemben a litvánokra is érvényesek, bár ők nem svéd – német – orosz, hanem lengyel fennhatóság alatt érték meg a felvilágosodást, ugyancsak érdemi hatás nélkül.

Ha az eddigiekben a nemesi etnikumok sorában a magyarokat és a cseheket találtuk a legfejlettebbeknek, akiknél egészen világos, hogy a felvilágosodásnak hatása volt a nemzeti mozgalom kibontakozására, úgy a nem nemesi etnikumok körében legfejlettebbnek tekinthető ausztriai szlovénekknél szintén találunk nyomokat a felvilágosodás eszme-

áramlatának, Marko Pohlin első szlovén nyelvtanárban például, de ez mindenképpen szerény kezdete a később sem nagy hullámokat verő szlovén mozgalomnak.

Ezen a ponton itt le is zárhatnánk fejtegetéseinket, mert a fenti módon értelmezett nemzeti mozgalmat, tehát kulturális, nyelvi törekvéseket kevéssé találunk annál a két nemesi etnikumnál, amelyek helyzetét eddig éppen csak érintettük anélkül, hogy a nemzeti mozgalom kezdeteit és ebben a felvilágosodás hatását megkerestük volna. Pedig két nem jelentéktelen etnikumról van szó, a lengyelekről és az oroszokról. Ezért a továbbiakban róluk ejtünk néhány szót.

Amint már említettük, a lengyel–litván államot éppen a felvilágosodás kései évtizedeiben osztják fel egymás között a szomszédok, s radiózzák le ezzel a térképről a lengyel államot. (Ettől kezdve már inkább így kell nevezni hazájukat, mert a politikai elit, a nemesség erre az időszakra már egyértelműen lengyelnek, a natio Polonica tagjának tekinti magát.)

Szokták mondani (a lengyelek persze nem!), hogy a lengyel állam eltűnésének egyik oka éppen az abszolutizmus hiányában keresendő, a rendi-nemesi erők korlátlan túlsúlyában a központi hatalom felett. Ebben van is valami igazság: a felvilágosult abszolutizmus intézményrendszere, nemcsak Kelet-Európa, hanem a korabeli egész európai periféria jellegzetes tünete, itt nem alakult ki. Persze azt is hozzá kell tenni, hogy amikor az évtizedes, sőt évszázados nemesi anarchia és idővel egyoldalú orosz befolyás után, 1764-ben Szaniszló Ágost király trónra lépett (akit éppen az uralkodó befolyással rendelkező orosz állam, vagyis konkrétan II. Katalin császárnő juttatott a trónra), megindult valamiféle reformkorszak, amelynek intézkedései erősen a felvilágosodás hatásáról vallottak. 1765-ben itt hozták létre a Nemzeti Nevelés Bizottságát, értelemszerűen az első közoktatásügyi minisztériumot Európában, amely nagyon is modern elvek alapján kezdte kiépíteni a közoktatást, elsősorban a középfokút. A reformok mozgatói, Stanisław Staszic és Hugo Kołłątaj (mindketten, ahogy az a lengyeleknél illik, katolikus papok) egyértelműen a felvilágosodás hívei, éppenséggel annak inkább radikális, francia változatának a hatása alatt állnak. Ahogyan természetes, hogy mindketten katolikus papok, úgy természetes, hogy ebben a hazai és európai szellemi környezetben mindketten szabadkőművesek, ahogy egyébként maga a király, Szaniszló Ágost is. Még a másutt olyan fontos nyelvkérdés itt is előtérbe került, már eléggé korán, az ún. „demakaronizacja” formájában. Ez a nehezen lefordítható lengyel szó azt takarta, hogy a reform hívei többek között arra is törekedtek, hogy a túlságosan sokáig hivatalos nyelvként funkcionáló latin hatását csökkentsék, és „kigyomlálják” a fölösleges latin (és esetleg egyéb származású) szavakat a nyelvből. A másutt olyannyira fontos teendőt, az egységes irodalmi nyelv megteremtését viszont már elvégezték az elődök még a 16. században, amikor a lengyelek Balassi Bálintja, Jan Kochanowski ezen a nyelven verselt, ugyanolyan magas színvonalon, mint a vele korabeli magyar költő.

Nemzeti ébredésről vagy újjászületésről itt nem beszélt senki, hiszen a nemzet (vagyis a lakosság mintegy 10%-át kitevő nemesség, túlnyomó többségében föld nélkül tengődő, az arisztokraták kenyerén élő, műveletlen, sok esetben egyenesen analfabéta nemes) már régóta létezett, meg is őrizte függetlenségét a központi hatalommal szemben (ez a tíz százalék, hallatlanul magas arány az akkori Európában, ahol a nemesség általában a lakosság 0,5–1%-át tette ki, ritkán ennél valamivel többet). Ez a nemesség legalábbis meg volt győződve arról, hogy megőrizte függetlenségét, „arany szabadságát” (a korban nap mint nap emlegetett jelszó).

Csak az 1773-as első felosztás sokkja ébresztette rá a nemesség szűk, európai műveltséggel rendelkező csoportját, hogy a szabadságot nem elsősorban a királlyal szemben, hanem a szomszédokkal szemben kell megvédeni. A nagy többség hamar kiheverte a

sokkot, és megint az egyedülálló és ragyogó nemesi szabadság bűvöletében élt (az esetek többségében jobbágyteleknyi nagyságú földbirtokkal vagy egyenesen földbirtok nélkül).

A király és a valóban jóformán maroknyi felvilágosult nemesség már nem egyszerűen a francia felvilágosodással került kapcsolatba. Hiszen időközben megindult a felvilágosodás alapelveit megvalósítani kívánó francia forradalom. Az 1793-as második felosztás után a politikuskok a forradalmi Franciaország, az adott pillanatban a jakobinus diktatúra segítségét kérték. A jakobinusok viszont tudni akarták: mit tettek a lengyelek a parasztok érdekében. És akkor kiderült, hogy édeskeveset. Mert 1788-ban összeült ugyan egy újabb rendi országgyűlés, amely 1791. május 3-án (ma ez a lengyel nemzeti ünnep) megszavazta a francia mintát követő alkotmányt, a lengyel állam átalakult alkotmányos monarchiává, ám tisztán lengyellé, a litvánokra senki sem gondolt. A litván politikai elit sem, természetesen, hiszen ez a natio Polonica részeként most már a szó modern értelmében lengyelnek tartotta magát. (Jó néhányan majd az 1830/31-es lengyel felkelés után ébrednek rá arra, hogy ők talán mégsem lengyelek.) Minden gyönyörű volt ebben az 1791-es alkotmányban, csak éppen a lengyel társadalom nagy többsége, a jobbágyok, a parasztok maradtak ki belőle. Az ő helyzetükön az alkotmány semmit sem változtatott. És amikor 1794-ben, jóformán reménytelen helyzetben, az igencsak megcsonkított országban újabb felkelés tört ki, egyértelműen a felosztó szomszédok ellen, az amerikai függetlenségi háború éppen ekkor hazatért lengyel hőse, Tadeusz Kościuszko, egyben a felkelés vezetője, a polanieci univerzálban, vagyis törvényben kimondta: a jobbágyok, akik csatlakoznak a fegyveres harchoz, megkapják a személyes szabadságot, egyébként pedig, aki eddig heti három robotnapot teljesített, ezentúl csak kettővel tartozik. A rendelet még hosszan sorolta a módosításokat a paraszti szolgáltatások rendjében. Kicsinyes krajcárkodásnak minősíthetjük e szabályokat, mert eközben az egyébként kétségtelenül kitűnő hadvezér, az orosz Szuворov már elfoglalta Varsót, a lengyel fővárost. A nemzeti mozgalomnak a továbbiakban már egy nem létező állam helyreállítása érdekében kellett harcolnia. Nagyon bonyolult folyamat vezetett idáig, alapvetően eltérő attól, amit eddig a többieknél megismertünk. De a kezdeti mozgalom minden kicsinyessége ellenére is markánsan viselte magán a felvilágosodás hatását, még határozottabban, mint a többieknél.

Hát az oroszok? Mert az ő nemzeti ébredésükről eddig még nem esett szó. Látszólag teljes joggal negligáltuk őket, mert sem a kortársak, sem a későbbi történetírás nem használt ilyen kifejezéseket. A modern társadalomtudomány a nemzeté válásnak, a nemzet kialakulásának két útját-módját különbözteti meg. Angol megfogalmazásban az egyik út a state to nation, a másik pedig a nation to state. Vagyis az előbbi esetben már megvan az állam, amely előbb vagy utóbb alattvalóiban kifejleszti az államhoz való tartozás tudatát, abban a formában, ahogy ez egy nemzethez való tartozást jelent. A nyugat-európai országokban nagyjából ez a folyamat zajlott le, és ezt kísérlük meg a 20. század második felében a dekolonizáció révén újonnan létrejött államok. A másik, a mondhatnánk, tipikusan kelet-európai út, ahol előbb jön létre a nemzet, és az hoz létre a maga számára valamilyen államot.

Persze a dolog mégsem ennyire egyszerű. Kelet-Európában is létezik egynéhány több száz éves állam, amelyeket bizonyos szempontból az előző típushoz lehetne sorolni (lengyelek, csehek, magyarok, horvátok). A szerbek, mint láthattuk, még ellentmondásosabb konstrukciót alkotnak, mert benne alakulóban van a szerb nemzet, a Habsburg-birodalom időszakában a korszak legvégére valamilyen formában szerb állam jön létre. Ez valójában érdemben erős függésben más hatalmaktól, de forma szerint is az oszmán birodalom alattvalójaként. Ám az itt élő lakosság majd csak jóval később tanulja meg, hogy ő szerb.

Orosz állam persze létezett már régóta, 1863-ban ünnepelték meg ezeréves fennállását. Igaz, a régebbi orosz történetírásban volt olyan vélemény is, hogy államról csak a részfejedelemségekre szakadt orosz terület egy államban való egyesítése, tehát a 16. század eleje óta beszélhetünk. Gondolatmenetünk szempontjából ez a kétféle eredeztetés érdektelen, mert így is, legkésőbb a 16. század eleje óta létezik orosz állam. Sokáig egzotikusnak számít Európában, el is szigetelődik tőle. Az országot, a népet nemigen ismerik, ez a helyzet a 18. század elejétől változik, mert I. Péter tevékenységét már ismerték Európa-szerte. A hétéves háború idejére azután végképp kiderült, hogy az orosz állam állásfoglalásával el tudja dönteni egy háború kimenetét, az egyik fél, ebben az esetben a poroszok győzelmét.

Világos, hogy az egyesítéstől kezdve az államügyeket intéző uralkodó elit tisztában volt ennek az államnak orosz jellegével abban az értelemben, hogy a neve Oroszország, és hogy az állam alattvalói (zömmel a jobbágyok), oroszok. Azt Moszkvában, utóbb pedig Szentpéterváron is jól tudták a hatalmon lévők, hogy az európai országokban ez a rend. Hogy a legtöbb esetben nem ez a helyzet, azt nem vették tudomásul, hiszen ahhoz mélyrehatóbban meg kellett volna ismerkedni az alattvalókkal is. Ez viszont egyáltalában nem történt meg. Az orosz állam a 16. századtól egyre-másra szerzett gyarmati területeket Szibériában, s az itteni lakosokat „másfajúaknak” (inorodcü) is nevezték. Aztán azt is láttuk, hogyan terjeszkedett az állam nyugat felé a lengyel felosztások során, meg a balti kisállamok bekebelezésével, délen meg eljutott a Fekete-tenger déli partvidékére, és még a Krímet is megszerezte. A lakosságban továbbra is csak alattvalókat láttak a kormányzat oldaláról, és természetesnek tartották, hogy ezek az alattvalók mind oroszok, hiszen az orosz cár, később a császár alattvalói.

Az Oroszországhoz a lengyel felosztások révén került egyéb keleti szláv lakosság (a megkülönböztetés a későbbi tudomány önkénye), ha egyáltalában volt valami kollektív öntudata, pravoszlávnak, vagyis ortodox vallásúnak nevezte magát; ez volt identitástudatának egyetlen tartalma. Minthogy az ukránok és a beloruszok maguk is ortodoxok voltak, ez sem adott támaszt az oroszoktól való elkülönüléshez. Vagyis mindenki az orosz uralkodó alattvalója, tehát orosz, ha nem is tud róla. Tehát ebben a vonatkozásban az oroszországi lakosság egészen más helyzetben van, mint a korábban tárgyalt etnikumok.

Hogyan állunk a vizsgálódásunk középpontjában lévő felvilágosodással Oroszországban? A felvilágosodásnak egy korai, erősen gyakorlatias jellegű változata már Nagy Péternél megjelenik. Azután következik a trónon a század második felében a másik Nagy jelzővel ékesített császár(nő), Katalin, aki nemcsak saját bevallása szerint, hanem az őt ismerő kortársak és a vele érintkezésbe került külföldiek szemében is egyaránt a felvilágosodás öntudatos képviselője. Az ő uralkodásának évtizedeiben a felvilágosodás Oroszországban nemcsak divat lett (mint még sok egyéb európai országban), hanem a nemesség számára szinte kötelező penzum, házi feladat. Nem egy művelt orosz nemes akadt, aki francia olvasmányai nyomán maga is írt különböző értekezéseket filozófiai kérdésekről, igazságról, erkölcsről. Kéziratban sok meg is maradt e munkákból és a nemesi társadalom vezető köreiben a felvilágosodás hatása egyértelműen kimutatható. Maga Katalin is dicsekedett (és nem alap nélkül!) filozófus voltával és ilyen irányú, az államéletre is persze alapvető hatással járó tevékenységével. (A 19. század vége felé 12 vaskos kötetben jelentették meg összes írásait.)

A felvilágosodás tehát jelen volt és hatott. És már a 18. század derekán kialakult a nyelvről történő gondoskodás igénye is, némiképpen a többi kelet-európai etnikumhoz hasonlóan. M. V. Lomonoszov, a rendhagyó – mert nem nemesi származású – értelmiségi (az északi szabad parasztok köréből jött, apja halász volt) egyfajta polihisztorként is

szerepelt, filozófiai, nemzetgazdaság-tani és történeti munkákkal, de egyúttal szépirodalmi művekkel is. Ő is szorgalmasan írta az ódákat Katalin tiszteletére. És neki már volt elmélete is az orosz nyelvről. Úgy vélte, hogy a témától függően háromféle orosz nyelvet kell használni: a magasztos dolgok megírásához azt, amelyikben még igen jelentős az ógyházi szláv nyelv hatása (sok szó mind a mai napig megmaradt az oroszban), a kevésbé hivatali, de mégis komoly dolgokhoz azt a nyelvet, amelyet a művelt (nemesi) társadalom beszélt, és a vidám témákhoz a nép nyelvéhez közelálló formákat. Ebből az 1760-as években kanonizált hármasság irodalmi nyelvből alakult ki az orosz irodalmi, vagyis nemzeti nyelv. Nemcsak Lomonoszov írt ódákat Katalin tiszteletére, hanem Nyikolaj Gyerzsavin is, aki államférfi, szenátor, miniszter is volt. Nagyon későn a történészként is jelentős Karamzin „A szegény Liza” c. kisregényével (hogy modern fogalmakkal operáljunk) már a szentimentális szépirodalmat is megteremtette. Katalin korában sok élelappal jelent meg, maga is kiadott egyet, és ebben névtelenül szépirodalmat is megjelentetett, vitatkozott más élelappal szerzőivel. Kialakult tehát már az irodalmi élet, még a nyelvújítás mozgalma is.

Ezeknek a tényezőknek alárendelten az orosz nemzet kialakulása másképpen ment végbe, mint a többieké. Már maga Katalin német származását (és mindhalálig megmaradt német akcentusát) igyekezett azzal kompenzálni, hogy államát oroszként is hirdette. Külpolitikai sikereit az orosz állam győzelmei gyanánt állította be. A körülötte különböző beosztásokban működő kormányférfiak is (orosz nemes szinte mind) ugyancsak az állam és az alattvalók orosz jellegét hangsúlyozták, az orosz állam nevében léptek fel a nemzetközi kapcsolatokban. A nemesi felső réteg így hamar átvette ezt az orosz öntudatot. A nagyon bezárkózott városi polgárságra csak jóval később hatott a nemzeti komponens, nem is beszélve a parasztságról.

Katalin testesítette meg az orosz birodalmat, ennek a tudata a felső rétegekig jutott el. És azután majd következik a Napóleon felett aratott győzelem, és erről már legalább a hadjárat által érintett területek parasztjai is tudomást szereztek. Az viszont kivülágló az eddigiekből, hogy az orosz nemzeti öntudat nem néhány értelmiségi találmánya, ahogy sokan vélik, hanem az államhatalom nagyon is tudatos, átgondolt akciója. Olyan világosan state to nation változat, ahogyan a nagyjából egyidős francia.

A Habsburg-birodalom szerbjei 1790-ben, a II. József halála miatt érzett örömmámorban a még annak idején II. Lipóttól kapott kiváltságlevelük alapján (amely voltaképpen ideiglenes tartózkodással számolt) Temesvárott egyházi, vagyis érdemben már nemzeti kongresszust tartottak, és ezen a magyarokat orangutánoknak nevezték, nyilván nem a rokonszenv vagy megbecsülés jeleként. Az ilyesfajta megnyilvánulás viszont a másik etnikum mozgalmához ebben a korszakban még inkább csak a kivétel. 1790-ben nemcsak a szerbek, hanem a magyarok, a románok, sőt még az erdélyi szászok is ünnepelték a császár elhunytát. Ez az egyetértés azonban a későbbiekben egyre ritkább lesz, a konfliktusoknak viszont nagy a jövőjük. A felvilágosodás mozzanata az indulásnál kevés nyomot hagyott a további kibontakozásban.

Abból indultunk ki, hogy az eredetileg és elvben az Embert az előtérbe állító felvilágosodás eszmeáramlata Kelet-Európában (voltaképpen az orosz eset kivételével) a nemzeti mozzanatba, a nemzeti mozgalom kezdeteibe hatolt bele. Persze, ha arra gondolunk, hogy a francia forradalom idején az ország lakosságának csak kis része beszélt a francia nyelvet, de néhány forradalmi éven belül már mind az „egy és oszthatatlan” Franciaország állampolgárai, és ennek megfelelően franciák lettek, akkor talán a felvilágosodás kelet-európai szereplése sem tűnik kivételesnek.

Pomogáts Béla**Két és fél millió magyar szórványban****Two and a Half Million Hungarians Live in Scattered Communities**

The ethnic and linguistic borders of Hungarians narrow down more and more in the Carpathian Basin. The erosion process is the strongest among those Hungarians who live in scattered communities and their number amounts to two and a half million.

A múlt esztendő vége felé két kicsiny, idehaza szinte ismeretlen erdélyi településen: Óradnán és Borberekén jártam. A Radnai-havasokban, a kétezer méternél is magasabb Ünökő közelében található kis bányászváros, illetve fürdőtelep nevét elsősorban azok ismerik, akik szeretik Reményik Sándor költészetét. A kolozsvári költő ugyanis a húszas évek elején egy szép vakációt töltött Borberekén (ennek emlékét a község kis templomának, inkább kápolnájának falán takaros márványtábla hirdeti), ott születtek 1921-es, *Vadvizek zúgása* című kötetének versei.

Óradna (és Borberek) valamikor német (szász) település volt, a Beszterce környékén élő erdélyi szászok, főként bányászok lakták, később félig magyarrá lett, majd a huszadik század közepétől, a betelepítések következtében elrománosodott, és ma csak egy kicsiny magyar szórványközösség tartja fenn a kisváros egykori történelmi örökségét, őrzi azt a templomromot, amelyet még 1241-ben a tatár betörés hagyott maga után. (Minderől Rogerius mester ciszterci szerzetes *Carmen miserabile*, vagyis *Siralmas ének* című ritmikus prózában írott latin nyelvű emlékirata számolt be; a tatárjárás történetének ez a nevezetes forrása szót ejt Radna városának elpusztításáról is.)

Az óradnai Reményik Sándor-megemlékezések alkalmából ismerkedtem meg az élő kicsiny magyar közösség életével és gondjaival. A kisvárosnak a második világháború végeztével még német és magyar lakossága volt (a románok a környék pásztorkodó népességét alkották), aztán az ötvenes években gyors ütemben kezdődött meg a románosítás: az óradnai bányatelepre román munkaerőt költöztettek, a szászok Németországba távoztak, a magyarok pedig lassanként szórványközösséggé morzsolódtak fel. 1965-ben az általános iskola magyar tagozata is becsukta kapuját. Mára a magyarság kicsiny töredékké vált, ez a szórvány a római katolikus templom körül tömörült.

A romániai változások következtében, 1989 karácsonya után végre az óradnai magyarság is felemelhette fejét. Néhány éve Magyar Ház épült, ez 1999-ben felvette Reményik Sándor nevét. Ebben a házban zajlik az óradnai magyarok közösségi és kulturális élete, egy óradnai magyar mérnök és felesége (a Bauer-házaspár) jóvoltából ott létesült magyar óvoda, ennek mára vagy tizenöt kis növendéke van. Az óradnaiak szeretnék újra megindítani az általános iskola első évfolyamában a magyar tagozatos oktatást, és a Reményik Sándor-házban létrehozni egy magyar könyvtárat, hiszen magyar könyvekhez hozzájutni mára szinte alig lehet.

Hétvégén jártam a Radnai-havasok két kis településén, vasárnap elmentünk a magyar misére, ott emlékeztek meg Reményik Sándorról is (miután előző nap Borberekén, a „vadvizek zúgásától” kísérve vettünk részt barátaimmal egy kisebb emlékkonferencián. A misét egy idős, már nyugdíjas pap mondotta, a község korábbi plébánosa, aki Besztercéről érkezett. A magyar nyelvű liturgia során, ahogyan ez történni szokott, valaki a hívek

közösségéből olvasta fel a leckét, majd az evangéliumot. Ezúttal egy fiatal diáklány, ünnepi ruháját piros-fehér-zöld színek díszítették, a felolvasás azonban román nyelven hangzott el: a magyar származású, római katolikus vallású kislány már nem tudott magyarul. Bevallom, számomra ebben volt valami döbbenetes: a nyelvvesztés, az asszimilációs folyamatának drámai következményeiről akkor szereztem elszomorító tapasztalatot.

Az óradnai magyar szórvány mára kicsiny – és folytonosan ostromlott – sziget lett az Erdélyben mindinkább terjedő román tengerben, amelynek hullámai egyre-másra sodorják és tüntetik el ezeket a kis magyar szigeteket. Igen, a magyarság egy része ma kicsiny nyelvszigeteken, erősen veszélyeztetett helyzetben próbál megmaradni, és valójában az egész magyarság, az a tízennégy, esetleg tizenötmillió ember, akit reményeink szerint eltéphetetlen (?), nehezen eltéphető (?) kötelékek fűznek a magyar nyelvhez és kultúrához, ma egyféle „szigettengeren” él. Van ennek a „szigettengernek” (akárcsak az antik világban a görög Archipelagosznak) egy kontinentális központja: ez a jelen Magyarország, az a terület, amely a trianoni csonkítások után a történelmi országból megmaradt, illetve azok a kisebb magyar területek, amelyek a trianoni ország határai mentén (Biharban és Szatmárban, Beregszász környékén, a Csallóközben, a Mátyusföldön és Gömörben, végül a Vajdaság északi felében és a Tisza mentén), etnikai tekintetben az anyaországgal összefüggésben helyezkednek el. Trianon legnagyobb igazságtalansága éppen ezeknek a színmagyar területeknek az elcsatolása volt.

Vannak aztán nagyobb magyar többségű területek, de már más népek által lakott vidékekbe élke: ilyen a Székelyföld, egykor négy vármegyéni, ma két és fél romániai megyéni (Hargita, Kovászna és Maros megye fele) területe, amelyen vagy nyolcszáz ezer magyar él, ilyen a kalotaszegi magyar falvak füzére Kolozsvártól nyugatra, és ezzel vége: minden más magyar, így Kolozsvár, Brassó, Temesvár, Újvidék, Ungvár, Pozsony és Kassa magyarsága is szórványban él. Természetesen szórványban élnek a nyugati világban szétszóródott magyarok is: Nyugat-Európában, Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában.

A jelenben érvényesnek tekinthető statisztikai adatok szerint Erdélyben legalább hét-nyolcszáz ezer, az egész Kárpát-medencében (Szlovákiában, Kárpátalján, a Vajdaságban, Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban) még további négyszáz ezer, a nyugati világban pedig nagyjából egymillió két- vagy háromszáz ezer magyar él szórványokban. Ez így együtt közel két és fél millió ember, vagyis minden hatodik magyar, akinek idegen nyelvű, más kultúrát hordozó népesség között kell leélnie az életét.

A magyar „szigettenger”, ahogyan ezt az Óradnán tapasztaltak is mutatták, történelmi értelemben szüntelenül veszélyben van. Az elmúlt közel nyolc évtizedben igen nagy magyar népcsoportok váltak le a magyarság „etnikai kontinenséről”, kényszerültek szórványlétre, majd szüntelenül fogyatkozva tűntek el a köröttük élő népek: románok, szlovákok, ukránok, szerbek vagy éppen németek, franciák, amerikaiak, dél-amerikai spanyolok tengerében. Nagyon vaknak kell lennie annak a társadalomkutatónak vagy politikusnak, aki nem veszi észre azt, hogy a történelmi erők (mind a Kárpát-medencében, mind a nyugati diaszpórákban) a szórványmagyarság lassú eltűnését készítik elő. Fél évszázad múltán nemcsak a maradék kis Magyarországon leszünk jóval kevesebben (legalábbis a demográfusok sötét jóslatai szerint), hanem a Kárpát-medencében és a nagyvilágban is. A tízennégy-tizenötmillióból a szórványok végleges felszívódásával is eltűnhet két és fél millió, és a magyarság szüntelen fogyatkozása következtében idővel a tízmillió népeesszám alá kerülhetünk (miközben a románság létszáma túlhaladhatja a huszonöt milliót, holott száz esztendeje a közép-európai régióknak ez a két népe nagyjából egyformán tíz-tíz millió főre volt becsülhető!).

A szórványokban élő magyarság helyzetével, további sorsával és jövőjével (már ha egyáltalán kívánjuk, hogy jövője legyen!) tehát igenis foglalkozni kell. Ezen a téren a magyar politikának, közéletnek és kulturális életnek igen nagyok az adósságai. Még megfelelő felmérések sem készültek arról, hogy a szórványvidékeken hány magyar él, még kevésbé arról, hogy ezeknek a magyaroknak a maguk köznap életében milyen szociális és kulturális kihívásokkal kell megküzdeniük, és miként vannak kiszolgáltatva az asszimilációs politika hol erőszakosabb, hol csak manipulatív eszközeinek. Stratégiai elképzelések pedig végképp nincsenek arról, hogy a diaszpórában élő magyarság anyanyelvi kultúráját és nemzeti identitását miképpen lehetne megtartani.

A két és fél millió szórványban élő magyar jövője valószínűleg egy kettős történelmi forgatókönyv szerint alakul. Ezt a forgatókönyvet azonban nem mi írjuk, sőt még csak nem is Bukarestben, Pozsonyban vagy Belgrádban készítik elő, hanem döntő módon az Európai Közösség és (kisebb mértékben) a NATO irányító központjaiban. A szórvány-magyarság ügye ugyanis, vélhetőleg, ki van (lesz) szolgáltatva annak az integrációs folyamatnak, amelynek medrében a közép-európai térség történetének következő fél évszázada alakulni fog.

A magyar szórványok nemzeti kultúrája és identitása csak azokban az országokban lesz védhető és fenntartható, amelyek előbb vagy utóbb helyet kapnak az integrációs folyamatban. Az európai integrációból kimaradó országokban, részben a magukra hagyatottság, részben az óhatatlanul fellépő megalázottsági érzés következtében, minden bizonnyal erősödni fog az etnokratikus és etatista politika, és meg fog erősödni az amúgy is tapasztalható Európa-ellenesség és idegengyűlölet. Mindez nem fog kedvezni a kisebbségi magyarság fennmaradásának, sem a mára kialakult magyar–magyar kapcsolatrendszer fejlődésének.

Már pedig az integrációs folyamat a közép- és kelet-európai régió országainak csak egy részére fog kiterjedni: Magyarországra, Lengyelországra, Csehországra, Szlovéniára és reményeink szerint talán néhány évvel később Szlovákiára, ha a pozsonyi kormány valóban bizonyítani képes az ország „europaizálódását”, és nem tér vissza a Mečiar-féle etnokratikus uralom, esetleg később Romániára, ha a demokratikus fordulatot mindig is kísérő kétértelműségek eloszlanak, és a szélsőjobboldali Nagyrománia Párt nem szerez még nagyobb részesedést az országos politikában, később, remélhetőleg Horvátországra és Szerbiára is. Ukrajna, vagyis Kárpátalja európai integrációja azonban egyelőre kérdéses, és bizonyára csak hosszú évtizedek múlva valósulhat meg.

Következésképp fel fog vetődni az a gondolat, hogy a magyar szórványok népét miként lehetne szülőföldjén megtartani. Nem lesz könnyű feladat, minthogy a magyar diplomácia mozgásterét és hatékonyságát a szomszéd országokban nagyon is korlátozott. Esetleg felvetődhet az az elképzelés, hogy (miként ez a bukovinai székelyek esetében a negyvenes évek elején történt) a kárpátaljai magyaroknak Magyarországra kellene települniük. Már csak annak érdekében is, hogy az itthon bekövetkező demográfiai deficitet legalább részben ki tudják egyenlíteni. Ez a lehetőség azonban mindenképpen végső megoldást kell, hogy jelentsen: ha másként az ottani magyarokat nem lehet megmenteni. Az áttelepülés különben, mindenféle stratégiai tervezés nélkül is folyamatos, minthogy Kárpátaljáról, de a Vajdaságból és természetesen Erdélyből is tízezerszámra települtek át magyarok az anyaországba (sőt, Kárpátaljáról ruszinok és ukránok is).

Erdély, a Felvidék és a Vajdaság magyarságát mindenképpen szülőföldjén kellene tartani, már csak avégett is, hogy legalább részlegesen maradjon meg olyan történelmi magyar városok magyar jellege, mint Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kassa, Pozsony és Szabadka. A szórványmagyarság megtartása és szülőföldjén tartása mindazon-

által igen alapos stratégiai felkészülést követel meg mindazoktól a magyarországi, illetve kisebbségi magyar politikai, gazdasági, egyházi, kulturális és civil társadalmi intézményektől és szervezetektől, amelyeknek a diaszpóra-politikában szerepük van. Persze ehhez először ki kellene alakítani egy hiteles és hatékony, a diaszpórák védelmét, megtartását célzó politikai, gazdasági és kulturális stratégiát.

Ennek a stratégiának mindenekelőtt a valós helyzet hiteles és részletekbe menő felmérésére kell épülnie. Az elmúlt évtizedben igen nagy társadalomtudományi (például demográfiai) kutató és elemző munkára került sor a határokon túl élő magyarság tekintetében, ennek ellenére csak töredékes képünk van arról, hogy milyenek a magyar diaszpórák számbeli viszonyai, milyen a szociális és kulturális helyzetük, milyenek a körülöttük élő többségi néppel a kapcsolataik. Hosszú évtizedek óta tartja magát például az a megállapítás (én inkább hiedelmet mondanék), miszerint az Egyesült Államokban több mint egymillió hétszázezer magyar él. Nos, Nagy Károly egyetemi szociológiai professzor és Papp László neves építészmérnök legutóbbi felmérése szerint Amerikában mindössze nagyjából százötvenezer ember beszél magyarul (Lásd: Nagy Károly – Papp László: *A magyar nyelv és kultúra megtartása az Amerikai Egyesült Államokban 1997*. Budapest, 1997, Anyanyelvi Konferencia.) Ez a közhiedelmek által rögzített adatnak kevesebb mint az egytizede.

Ezért először is ismernünk kell a szórványmagyarság valóságos elhelyezkedését és helyzetét, ennek nyomán kell kialakítani a védelmüket célzó terveket. Ebben a tekintetben a tudományos kutatómunkának és a politikai akaratnak egymást kell kiegészítenie: a valóságos helyzet tudományos felmérése nélkül a politikai tervezés tehetetlen, mert megalapozatlan lehet, a politikai szándékok egyértelmű megfogalmazása – a politikai stratégia alapos kidolgozása – nélkül pedig a tudományos feltáró munka legfeljebb a könyvtárak anyagát szaporíthatja, de a szórványmagyarok mindinkább súlyosodó gondjait nem oldja meg.

Tulajdonképpen kettős védekezési stratégiára van szükség, minthogy egészen más-ként kell kezelni a Kárpát-medencében és másként a nyugati világban élő magyar szórványokat. Lássuk először az előbbieket! A szomszédos országokban élő magyar szórványok anyanyelvi és kulturális gondozásának ügye részben az iskolákhoz, részben az iskolán kívüli oktatási és kulturális eszközökhöz kötődik. A szórványmagyar vidékek nagy részén, miként ezt az óradnai példa is mutatja, jelenleg nincsenek szervezett magyar iskolák, esetleg csak elemi iskolák, úgynevezett „alapiskolák”. Így amellet, hogy ezeket az „alapiskolákat” tankönyvekkel, tanítási eszközökkel (pl. elektronikus eszközökkel) és tanítókkal támogatni kell, előbb-utóbb, amerikai és nyugat-európai minták szerint, létre kell hozni a hétvégi magyar iskolák átfogó rendszerét. Legegyszerűbb és leghasznosabb volna ezeket az egyházközségek keretében megszervezni, magyar katolikus vagy protestáns egyházközség ugyanis általában azokban a községekben is működik, amelyekben nincs magyar iskola. A hétvégi iskolák természetesen nem csak az anyanyelvi oktatás, hanem a közösségszervezés műhelyei is, márpedig a magyar szórványvidékeken ott alakulnak ki igazi és erős közösségek, ahol a fiatalok is megismerhették az anyanyelvi közösség szolgálatának felelősségét és örömét.

A szórványok ugyanekkor különleges kulturális gondozást igényelnek. Éppen a szórványmagyarság lakta vidékeken volna elsőrendű szerepe a magyar rádió- és televíziós adásoknak, ezen belül például a távoktatásnak, amely igen hasznosan bővíthetné a Duna Televízió feladatkörét. Következésképp a Duna Televíziót nem gyengíteni (esetleg, mint némelyek szándékozzák, megszüntetni), hanem erősíteni kell. Ugyancsak hasznos volna ezeknek a vidékeknek a magyar közösségeit bekapcsolni abba az ismeretszerzési rend-

szerbe, amelyet az internet (illetve a korábban kezdeményezett, később valamiképpen gyengült „sulinet”) „világhálója” kínál. A szóránnyvidékeken élő gyermekek számára új tankönyvcsaládokat kellene kidolgozni, tekintettel arra, hogy ezek a gyerekek nagyrészt nem anyanyelvükön végzik tanulmányaikat. És természetesen a szóránnyokban volna igazán fontos az, hogy a (hazai és kisebbségi) magyar egyházi, társadalmi, kulturális és ifjúsági intézmények, szervezetek és mozgalmak képviselői személyesen vállaljanak gondozási feladatokat, illetve a magyarországi intézmények, szervezetek vegyék ki részüket a magyar szóránny-közösségek támogatásából. Ez utóbbinak jó példájával szolgál az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Pécsi-Baranyai Társasága, amely az óradnai Reményik Sándor Házzal közvetlen kapcsolatban áll, és nemrégiben (2002 márciusában) Pécssett sikeres Reményik Sándor-konferenciát rendezett.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok anyanyelvi gondozása megint külön feladatokat jelent, minthogy ezen a téren igen távoli és már jórészt megszűnőben lévő közösségekkel kell számolnunk. A hagyományos amerikai, dél-amerikai és ausztráliai magyar közösségek ugyanis igen gyorsan olvadnak, mellettük viszont, főként a nyugat-európai országokban új magyar szóránnyok jönnek létre. Így például a Határon Túli Magyarok Hivatalának (HTMH) felmérése szerint Németországba a kilencvenes években több mint hetvenezer magyar munkavállaló került, és hazánk európai integrációjának megtörténte (valószínűleg 2004) után pedig minden bizonnyal újabb tízezrek vagy éppen százezrek fognak elhelyezkedni az európai uniós munkaerőpiacon. Az ő kulturális gondozásával is foglalkozni kell majd.

A nyugati világban élő magyar szóránnyok nemzeti identitásának megtartása új módszereket kíván, így jobban elő kellene segíteni azt, hogy a hazai (vagy éppen az erdélyi, a felvidéki) magyar kultúra jelentős személyiségei meglátogathassák a nyugati magyar közösségeket. Valamikor a magyar irodalom és tudományosság jeles személyiségei, köztük Mészöly Miklós, Csoóri Sándor, Lőrincze Lajos és Czine Mihály látogattak el nyugat-európai és amerikai magyar közösségekhez. Az ilyen látogatásokat azonban jórészt felszámolta az utóbbi évtized, amidőn jószerivel csakis pártpolitikusok keresték-kereshették fel a nyugati magyar szóránnyokat. Persze arról is gondoskodni kellene, hogy a nyugati magyar fiatalok rendszeresen meglátogathassák az „óházát”.

Számot kell vetni azzal, hogy a nyugati világban élő magyarok vagy magyar származásúak mind kisebb része beszél magyarul. Ezek az emberek ugyanakkor valamilyen módon kötődnek őseik szülőföldjéhez, a magyar kultúrához, a magyar zenéhez, a magyar népi művészethez és tánchoz, egyáltalán érdeklődnek a Kárpát-medencében élő magyarság iránt. Semmiképpen sem volna helyes róluk lemondani, ellenkezőleg, gondoskodni kellene arról, hogy ők a magyar nyelv közelebbi ismerete nélkül is megmaradjanak magyarnak, és személyes identitásukban a magyarságnak valamilyen szerepe legyen. Elvégre az írek is angolul maradtak meg íreknek, és az „ír reneszánsz” először az ír nemzeti identitást, az ír népi kultúra, az ír nemzeti zene és tánc kultuszát állította helyre, és csak utána próbálta (nem sok sikerrel) az ír nyelv használatát helyreállítani. Az írek ma már szinte kivétel nélkül angolul beszélnek, mégis öntudatosan íreknek tartják magukat, és ragaszkodnak a nemzeti történelem és kultúra örökségéhez.

Ha nemzeti nyelvüket, legalábbis az általános használat szintjén, az írek elveszítették is, és valójában csak az elmúlt évtizedekben kezdték „visszatulni”, az írektől mégis sokat tanulhatunk. A kicsiny Írország, amely mára az európai integráció egyik gazdaságban és öntudatban mindinkább erősödő tagjává vált, a nagyvilágban, főként az Egyesült Államokban, szétszóródott írek szervező műhelyévé és központjává tette magát. A diaszpórában élő írek jó kedvvel, büszkén látogatnak haza őseik honába, hogy találkozzanak az

ír kultúrával, felelevenítsék népi hagyományait. A világban szétszóródott és a Kárpát-medencében is mindinkább szétszóródásba kényszerített két és fél millió magyar javára nekünk is ezt az „ír modell” szerint tevékenykedő szellemi és politikai műhelyt kellene megteremtenünk.

Mindebben nem csak kormányzati intézményeknek, így a nemrég létrehozott és véleményem szerint nagy jövő előtt álló Balassi Bálint Intézetnek kellene felelősséget és szerepet vállalniuk, hanem olyan „civil” szervezeteknek is, mint amilyen a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyarok Világszövetsége, a Magyar Írószövetség, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, a mindig is az egyetemes magyarság kapcsolatait és a magyar nemzeti identitást gondozó Anyanyelvi Konferencia. Az állami és a „civil” szervezetek, intézmények együttműködésére és összefogására lenne szükség, hiszen egy nemzedéknyi idő leforgása során elveszíthetünk két és fél millió szórványban élő (keleti és nyugati) magyart. Valóban, ahogy Vörösmarty mondotta annak idején: „előttünk egy nemzetnek sorsa áll”.